

- интеллигенция в первые годы Советской власти // История СССР. — 1969. — № 1. — С. 8-26; *Великий Октябрь* и интеллигенция. Из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. — М., 1972.
13. *Материалы дискуссий по интеллигенции 1990-х годов*: Интеллигенция древняя и новая: материалы дискуссии за “круглым столом” в Институте востоковедения АН СССР // Народы Азии и Африки. — 1990. — № 2, 3; *Интеллигенция* и народ: Материалы обсуждения, проведённого дискуссионным клубом “Свободное слово” // Философские науки. — 1990. — № 1; *Интеллигенция* и народ: Статьи // Философские науки. — 1991. — № 3; *Народ* и интеллигенция: Материалы “круглого стола” 18 ноября 1989 г. Ред.-сост. П. В. Тулаев. — М., 1990.
14. *Севастьянов А. Н.* Двести лет из истории русской интеллигенции: Попытка социологического анализа // Наука и жизнь. — 1991. — № 3.

М. І. Михайлуца

**ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НАД СТУДЕНТСЬКО-
ВИКЛАДАЦЬКОЮ ГРОМАДОЮ ОПВТУ
(30-і роки ХХ ст.)**

Історія ХХ століття знає достатньо прикладів політичного терору. Сталінський терор — явище архіпоказове. По-перше, він здійснювався соціалістичною державою. По-друге, був керований правлячою партією ВКП(б), яка наголошувала на побудові “найгуманнішого суспільства”. По-третє, проводився із залученням до протистояння у суспільстві мільйонів ідеологічно затьмареного трудящого люду. По-четверте, в боротьбі проти власного народу і за масштабами у світі це явище не мало аналогів.

Реальна практика духовного і фізичного насильства панувала роками, але апогею сягнула наприкінці 30-х років минулого століття. Особливо трагічними наслідками позначилася вона на відносинах держави й інтелігенції. Ця проблема заслуговує на увагу й досконале вивчення як з історичного боку, так і з практично-виховного також. Сучасна молодь повинна бути впевненою у “тріумфі історичної правди”.

Перші роки після здобуття незалежності вченими-істориками, культурологами, музейними та архівними працівниками було здійснено дуже широкий доробок у напрямку висвітлення причин, методів, масштабів та наслідків сталінських репресій. Було дослід-

жено, а, точніше, повернуто з небуття, імена й долі багатьох сотень видатних представників української багатонаціональної інтелігенції. Особливо це стосується республіканської еліти — видатних вчених, діячів мистецтва та театру, представників письменництва тощо. Однак, донедавна значно меншою мірою робилися спроби вчених вивчити сторінки трагічної історії представників інтелігенції у регіонах країни, так би мовити у провінції. Сказане також торкається й проблеми політичних репресій у 30-і роки минулого століття серед вузівських викладачів та студентів Одещини. Щоправда, одеські дослідники, члени авторського колективу серії книг “Одеський Мартиролог”, що видавалися в 1997–1999 роках у рамках Всеукраїнської державної програми “Реабілітовані історією”, зробили певний внесок у цьому напрямку [1, с. 706-797]. Ми маємо на увазі науково-публіцистичні статті проф. О. В. Гонтара, історика-архівіста, головного наукового співробітника ДАОО Г. Л. Малінову, історика-літератора В. О. Фабіанську, історика, співробітника УСБУ в Одеській області О. Б. Бриндака та ін. До пошукової роботи має відношення й автор цих рядків.

За результатом багаторічної праці авторського колективу під головуванням Л. В. Ковальчук, історика літератури, доцента ОНУ ім. Мечнікова, створено базу даних на 33012 чоловік, репресованих в Одесі та області. За далеко не повними даними (процес дослідження ще триває), в 30-і роки на Одещині серед вузівської інтелігенції (викладачів, аспірантів та студентів) було репресовано 615 чоловік [1, с. 237]. Зазнав на собі такої ж страшної долі й Одеський інститут інженерів водного транспорту (далі — ОІВТ, перша назва Одеського національного морського університету). Про репресованих представників студентсько-викладацької громади цього специфічного і єдиного в Україні (як і в колишньому СРСР) вузу й піде мова.

На початку 30-х років у Одесі активно втілювалась в життя органами ДПУ-НКДБ постанова Одеського міськкому партії від 14 грудня 1933 року “Про ворожі елементи, що проникли у вузи”. У цій постанові викладач водного інституту Марков був ошельмований як “агент білогвардійської контррозвідки”, професор Т. М. Васишин був звинувачений у причетності до української контрреволюційної організації і зразу ж засуджений, був засланий на 20 років

до виправно-трудових таборів ректор ОШВТУ М. Д. Демидов [2, с. 119-125]. І все ж зупинитися хочеться на двох дуже показових архівно-слідчих справах, нещодавно запропонованих нам працівниками архіву УСБУ в Одеській області.

Перша справа (№ 10180-п) була заведена на колишніх студентів та випускників інституту — Н. А. Роскішного, Ф. І. Труша, та С. І. Березіна влітку 1937 року в апогей “сталінської вакханалії”. Приводом до арештів слугували довідки-доноси на кожного з них.

Н. Роскішний, на момент арешту — диспетчер портофлоту Одеського порту, звинувачувався у тому, що, “навчаючись в період 1932-36 рр. в ОШВТ організував групу контрреволюційно настроєних студентів — Березіна, Труша, Покидька, Яшина та ін., поміж яких систематично проводив контрреволюційну агітацію пораженьського характеру, постійно намовляв зазначених осіб, що “Україна під гнітом московських більшовиків і честь кожного українця боротися за її визволення” [3]. Свідки зазначали, що Роскішний, перебуваючи у доброму настрої, співав “Ще не вмерла Україна!” (і якщо це правда, то йому тільки можна було аплодувати).

Вже 2.08.1937 р. було підписано постанову про обрання запобіжних заходів щодо Роскішного. Через два тижні на допиті він буде відкидати звинувачення. Думаю, що слідчі, які вели справу, безжалісно перекручували зізнання арештованого і часто записували те, що їм було потрібно чути. А потім приречений ставив підпис — і все. А ось Роскішний у протоколі своєю рукою написав: “З огляду на неточності моїх відповідей від підпису я відмовляюсь. Роскішний.”

У архівно-слідчій справі є акт від 20 серпня 1937 р. оперуповноваженого УГБ УНКВД, в якому останній скаржився своєму начальству на арештованого Роскішного, що обвинувачений відмовлявся відповідати на запитання, стискував кулаки й викрикував: “Невинного радянського фахівця посадили. Ви саджаєте невинних...”. Вражає невідоме обурення слідчого, коли Роскішний вимагав: “Дайте мені прокурора!”. Законність того часу! Цілком нормальне явище в наш час — 75 років тому було неможливим. Бо й сам прокурор був гвинтиком механізму беззаконня!

Коли 1936 р. заарештували у водному інституті “терориста” Калашнікова, Роскішний сміливо висловив думку, “що Калашніков

заарештований НКВС тільки за те, що їм потрібні люди для побудови каналів”.

Одного разу, ще навчаючись у ОПВТУ Роскішний запитав у студента Олейниченка: “Що б втратив народ, якби радянська влада провалилась?” Це питання юнака пізніше подали як відкриту критику існуючого режиму. На нього чекав розстріл...

Іншою колоритною фігурою т. з. контрреволюційної групи в ОПВТУ був колишній студент (1932–1936), на момент арешту аспірант кафедри нарисної геометрії Труш Федір Іванович. Причиною його звинувачення була причетність до українського націоналістичного руху. Ще п’ятнадцятирічним, навчаючись на педагогічних курсах в м. Сенча, що на Харківщині, в 1919-1920 рр., він приєднався до “петлюрівської організації “Просвіта”. У м. Гадяч, де студював курси педагогіки протягом 1924-1925 рр., Труш товаришував з викладачем літератури А. П. Грабенком, якого заарештували за справою “СВУ”. Навчаючись вже в інституті, Труш заявляє про себе, як “переконаний український націоналіст-самостійник”, за що у 1930 році його буде заарештовано ДПУ, але за браком доказів (тоді ще на це звертали увагу) звільнено з-за ґрат. Однак пильне око каральної системи стежило за неблагонадійним аспірантом. Органам було відомо про застережливі повчання Федора Івановича своїм товаришам, які на зборах, присвячених річниці Червоної Армії у 1933 р., висловлювали “контрреволюційні настрої”. За матеріалами архівно-слідчої справи Труш Ф. І., “працюючи на рабфаці ОПВТУ протягом 1935-1937 рр., був учасником антирадянської групи, проводив терористичну роботу, був відвертим антисемітом”[4]. Доходило до смішного — антисемітизм Труша проявлявся у тому, що він “тримав їх (студентів-євреїв) біля дошки перед всією аудиторією без будь-яких на те причин”. Отже контрреволюціонер, терорист, націоналіст і т. п. Що ще треба для вироку!?

Нарешті, останній “активний” член контрреволюційної групи в ОПВТУ — Березін С. І. Звинувачення лягали у площину білогвардійщини. Ніби в період громадянської війни Березін служив у армії Колчака й брав активну участь у масових розстрілах червоноармійців. Увійшовши до контрреволюційної групи Роскішного, вів розмови пораженьсько-терористичного характеру, перебуваючи на сільгоспроботах, агітував проти колгоспів та розповідав байки про те, що у Сибіру

селянство приховало стільки зброї, що у будь-яку хвилину може виступити проти радянської влади. Наочна фабрикація справи!

Обвинувальний вирок на трьох аркушах від ?.12.1937 р. за ст.54-10 УК УРСР наголошував на тому, щоб слідчу справу за № 46160 у звинуваченні Роскішного М. О., Березіна С. І. та Труша Ф. І. направити на розгляд судової трійки при УНКВД УРСР в Одеській області. Як видно з попереднього, справа датувалася невідомим числом грудня 1937 р., а вже 26 грудня (тобто максимум через три тижні) “трійка” винесла свій заключний вирок. Не багато часу знадобилося, щоб вирішити долю приречених до смерті людей. Вирок був таким. Витяг з протоколу:

“1. Роскішного — розстріляти.

2. Березіна — розстріляти.

3. Труша ув’язнити у табір строком на 10 років, відрховуючи термін з 15.07.1937.”[5].

Весною 1938 р., коли “викриття та викорінення ворогів народу” сягнули свого апогею, оперативним відділом УНКВД в Одеській області було “розкрито контрреволюційну організацію” з 17 чоловік. До її складу входили “колишні білі офіцери, які перебували на службі як викладачі військових та цивільних вищих навчальних закладів м. Одеси”[6]. До членів цієї, так би мовити, небезпечної для радянської влади організації були зараховані й викладачі Одеського водного інституту:

1. Де-Метц Михайло Георгієвич, доцент, викладач нарисної геометрії;

2. Морозов Петро Тихонович,

3. Ковальов Іван Іванович — обидва викладачі математики та фізики на рабфаці;

4. Ісакович Олександр Соломонович, викладач англійської мови.

Їм інкримінували безпосередню участь в контрреволюційній організації, що входила до складу закордонної — “Российский Общевоинский союз (РОВС)”. Штаб її знаходився чи то у Франції, чи то в Болгарії. Напевно слідчі — фабрикатори справи, самі не могли визначитися з місцем перебування штабу видуманої ними контрреволюційної організації. Ніби завербовані керівником штабу організації генерал-майором Ляліним (на той час вже був заарештований НКВД), змовники ставили на меті:

- скинути існуючий лад, реставрувати буржуазно-поміщицькі порядки;
- повернути інтелігенції й офіцерству привілейоване становище, яке вони мали до революції;
- вербувати в організацію нових членів, які в потрібний момент повинні будуть брати участь у повстанні разом з іншими контрреволюційними організаціями, троцькістами, націоналістами і т. п.;
- роззброїти одеську піхотну школу, захопити штаб корпусу і зброю.

Звинувачення, насправді, були цілком вигаданими. Вони будувалися на неперевіренних і дуже неконкретних зізнаннях арештованих, часто “вибивалися” під фізичним та психологічним тиском представниками слідства (побиття, шантаж, позбавлення сну і т. д.).

Єдине, що об’єднувало арештованих (про це свідчать матеріали слідчих справ — М. М.) було дореволюційне минуле. Вони були військовими або мали військові армійські чини в імперіалістичну (Першу світову) або в громадянську війну:

Де-Метц М. Г. — з 1914 до 1919 рік був викладачем математики в Одеському кадетському корпусі в чині колежського радника;

Морозов П. Т. — до 1917 року навчався в духовній семінарії, за Тимчасового уряду вчився в Одеському артилерійському училищі, а трохи згодом, служив у білій армії А. Денікіна;

Ковальов І. І. — був призваний до царської армії у 1916 р., навчався у Київському військовому училищі, і після отримання чину прапорщика, воював на німецькому фронті до 1917 року. У січні 1919 був мобілізований білими. З лютого 1920 р. був в Червоній Армії командиром взводу, викладачем курсів, завідуючим бібліотекою в Одеському будинку РСЧА.

Винятком у цьому списку був лише Ісакович О. С. — юрист за фахом, який досконало володів англійською. Останнього, на той час, вже достатньо було, щоб невинну людину оголосити “ворогом народу”, англійським шпигуном і т. п. А тут ще й робота юрисконсультом з 1922 до 1927 року в Індо-Європейському телеграфному товаристві (Британське концесійне підприємство в м. Одесі в часи НЕПу — М.М.) була трактована слідчим як шпигунство на користь англійської розвідки “Сікрет інтелідженс сервіс”.

Висновки про надуманість звинувачень можна зробити на підставі

матеріалів архівних справ №№ 5903-п, 20913-п, 10874-п, 15809-п. На нашу думку, простежується наступне:

По-перше, звичайно такі процеси були колективними, тобто по одній справі, статті кримінального кодексу проходило кілька осіб, а не кожний окремо.

По-друге, до надуманої організації зараховувалися зовсім різні люди за своїми поглядами, переконаннями та діями. Так, учасниками повстанської організації були і колишні білогвардійці-денікінці, і червоні, і петлюрівці. Очевидно, сам слідчий не орієнтувався в політичному їх протистоянні і воєнному протистоянню.

По-третє, мотивація слідчого є настільки примітивною, що навіть була б смішною, якби не була трагічною. Для прикладу — Де-Метца М. Г. звинувачували у “невірному викладанні нарисної геометрії в період соціалістичного будівництва”, “шкідницькому викладанні дисципліни, в результаті чого студенти не орієнтувалися в проєкціях корабля”, в “українському буржуазному націоналізмі”, коли він читав лекції українською мовою. Ф. І. Трушу приписували антисемітські погляди, про що вже йшлося. А ось гроші, отримані за ведення спірних справ Індо-Європейського товариства колишнім адвокатом Ісаковичем у 1922-1927 рр., слідчий представив як систематично отримувану платню за шпигунську діяльність на користь англійської розвідки.

Нарешті, у справах підслідних фігурують люди, що ніби завербували Де-Метца та інших до вищезгаданої організації, однак більш поглиблене вивчення справ вказує на те, що “деякі вороги народу”, як доцент М. М. Васильєв, який “привів у організацію” Де-Метца, до кримінальної відповідальності не притягалися взагалі. І в протоколах допиту свідків нічого компрометуючого не знаходимо. Навпаки, вони, ризикуючи своїм життям і становищем, виказують своє добре ставлення до заарештованих колег.

Наприклад, Гефтер Михайло Абрамович, який знав Де-Метца ще з 1900 року, заявив: “Нерідко зустрічався в Одеському будинку вечерів на наукових доповідях і концертах, знав його як хорошого педагога”. На той час аспірант, а в 60-і роки ректор ОІВТУ О. О. Костюков свідчив: “Знав його тільки з позитивного боку. Як про викладача й людину, про нього говорили добре. Ввічливий, вимогливий, ніякої ворожості до радянської влади”.

Все ж найбільшу симпатію до Де-Метца висловив Коваленко Микола Гнатович (був ректором з 1971 до 1978 року — М. М.):

“Він був життєрадісним і дуже полюбляв їзду верхи. Пригадую випадок, коли Де-Метцу весною 1937 р., після закінчення лекційного курсу студенти на знак пошани подарували букет живих квітів” [7].

Однак маховик репресивної машини був розкручений на повну силу як по всій державі, так і в Одесі...

Далі події розгорталися дуже стрімко. Обвинувальний висновок слідчим М. було складено 4 травня 1938 року і передано на розгляд трійки при УНКВС в Одеській області, а у витягу з постанови засідання судтрійки, що датована 6 травня, вже було винесено вирок — розстріляти. Постанову було виконано 4 червня 1938 р. в Одеській тюрмі.

А дочці М. Г. Де-Метца, — Ольгі Михайлівні, той самий слідчий М. повідомляв, що батько засуджений до 7 років таборів без права на листування. Вона не повірила вирок. Батько був чесною людиною, присвятив все своє життя науці, не міг вчинити навіть незначного злочину перед своєю Батьківщиною. Вона писала запити до ГУЛАГу (“Главное управление лагерей” на чолі з Л. Берія — М. М.). Проте марно... Більше того, дочка на собі відчула, що значить вислів Сталіна — “Син за батька не відповідає!” У даному контексті дочка за невинного батька також понесла покарання — 10 років виправно-трудова таборів. Вона була засуджена 16 жовтня 1948 року.

І навіть після “хрущовської реабілітації” у 1958 році Ольга Михайлівна не дізналася правди про свого батька. Їй повідомили, що батько помер від шоку в 1941 р., про що є запис у ЗАГСі. Тодішні половинчасті заходи, спрямовані на десталінізацію суспільства, не розставили усіх крапок над “і”. По справі Де-Метца було прийнято постанову президії одеського суду від 23 березня 1957 р. про припинення справи за недоведеністю звинувачень. Все ж підозра залишалася. Тільки перебудовчі “горбачовські” пошуки історичної правди довершили справу. Вона була припинена 10 грудня 1988 р. на основі ст. 6 п. 2 КПК УРСР за відсутністю у діяннях М. Г. Де-Метца складу злочину (тобто реабілітація).

А доля інших так званих “ворогів народу” була такою.

О. С. Ісакович, попри те, що він, виявляючи свою лояльність до

більшовиків ще до революції, видавав в Одесі ліву газету “Южное обозрение” (того часу в ній співробітничав відомий більшовик Вацлав Вороський — М.М.), був засуджений 1 жовтня 1938 р. до вищої міри покарання (ВМП). А 9 жовтня — його розстріляли.

І. І. Ковальова чекала така ж участь. Як і колег, його розстріляли на підставі обвинувачульного висновку від 4 травня 1938 р. і рішення трійки.

Ф. І. Труш і П. Т. Морозов рішенням трійки при УНКВС в Одеській області були засуджені до різних термінів ув'язнення в таборах: Труш — до 10 років (26.11.1937), а Морозов — до 5 років (29.10.1939). Ось ще один доказ всевладдя слідчого, його переконаності у безвідповідальності за вчинене. До членів однієї “контрреволюційної організації” слідчий зарахував людей, що були в різні часи засуджені.

Смерть Сталіна відкрила нову еру в радянській історії. Виснажливий і нераціональний метод правління за допомогою терору і примусу неможливо було застосовувати протягом тривалого часу. Існувала очевидна необхідність загального послаблення жорстокого сталінського контролю. Настав час “відлиги”...

Хрущов визнав, що багато жертв сталінського терору були репресовані незаконно, все гучніше лунали вимоги їх реабілітації. Для багатьох це був шанс дізнатися правду про долю своїх рідних та друзів. Цікавим джерелом для розуміння завуальованих методів приховування демографічних наслідків репресій є заява на ім'я обласного прокурора від К. О. Волкович (дружини Березіна). В ній говорилося про отримання повідомлення від органів НКДБ, що її чоловік помер у таборі в роки війни. Подумати тільки — бідна жінка й знати не могла, що її чоловіка репресували за вищою категорією (тобто розстріляли) ще в 1937 р.

Аналогічна ситуація була й у випадку з М. О. Роскішним, який за офіційними документами помер 15 листопада 1945 р.

Таких прикладів було чимало. Тому й зараз назвати точну цифру смертних вироків дуже важко. Над цією проблемою й працюють члени редколегії “Одеський мартиролог”.

Отже, розглянута проблема може слугувати нам для певних висновків. **По-перше**, сталінська репресивна машина мала широку й дуже розгалужену систему всеохоплюючого терору щодо власного

народу. Всі верстви суспільства стали жертвами політичного експерименту. **По-друге**, оскільки складова частка інтелігенції — вузівські викладачі, були носіями ідеології супротивної (а частіше — неляльної) офіційній, то кращі її представники були піддані каральній хвилі. **По-третє**, механізм фабрикації справ був настільки шаблонно-продуманим, настільки ж і явно хибним, брехливим, що аж ніяк не відповідав дійсності, про що й свідчать архівні документи. **По-четверте**, маловідомі факти біографій вчених, викладачів вузів вперше вводяться в науковий обіг.

Перспективою подальших розвідок є продовження багатоплідної роботи фахівців “Одеського мартирологу”. Вона дасть можливість науковцям наблизитись до визначення причин цивілізаційного відставання нашого суспільства від європейського і світового співтовариства. Бо це відставання має історичний зв’язок з винищенням інтелігенції як носія культурного і соціального прогресу.

Наприкінці розглянутої проблеми, яка є показовою для розуміння життя і діяльності інтелігенції в умовах сталінського тоталітаризму, хочеться сказати, що як би не піддавали критиці сьогодні “горбачовську гласність”, все ж суспільство дізналося правду про ті трагічні 30-і. Суспільство знайшло в собі сили сприйняти цей біль і, впевнений, знайде в собі сили для морального очищення й оздоровлення. Про це треба пам’ятати.

Література:

1. Див.: *Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади.* — Т.2. Проблеми тоталітаризму й історія репресій. Статті і нариси. — Одеса, 1999.
2. *Гонтар О. В.* Сталінські репресії проти Одеської інтелігенції // *Інтелігенція і влада: Зб. наук. праць.* — Одеса: Астропринт, 2002. — Вип.1(2). — Ч. I.
3. *Архів* Управління Служби Безпеки України (УСБУ) в Одеській області. — Справа П-10180. — Арк. 165.
4. *Там само.* — Арк. 278.
5. *Там само.* — Арк. 321.
6. *Там само.* — Справа П-15809. — Арк.14.
7. *Там само.* — Справа П-5903. — Арк.75.